Indian Streams Research Journal
International Recognized Multidisciplinary Research Journal

ISSN 2230-7850 Impact Factor : 3.1560 (UIF) Volume - 6 | Issue - 1 | Feb - 2016

'यादवकालीन जुनदेश्वर शिवमंदिर'

सतीश मधुकर बोरसे
प्राध्यापक , इतिहास विभाग, कै. आण्णासो. पी. एस. वाडीले कला महाविद्यालय
थाळनेर, ता. शिरपूर जि. धुळे.

प्रस्तावना :-

'भारत पवित्र देशा, मंगल देशा, महाराष्ट्र देशा' या शब्दात कवी आणि लेखकांनी आपल्या भारत देशाचा व महाराष्ट्राचा गौरव केला आहे. प्राचीन काळापासून ते आधुनिक काळापर्यंत अध्यात्म, साहित्य, कला, ज्योतिष, गणित, विज्ञान, स्थापत्य मूर्ती आणि शिल्पकला इत्यादी विविध क्षेत्रामध्ये भारतीय संस्कृतीचे उत्कृष्ठ असे दर्शन घडते. त्यात कला आणि शिल्पकला बाबतीत विचार केला तर भारतीय स्थापत्य आणि शिल्पकला, मुर्तीकला ही आज जागतिक आश्चर्याची गोष्ट आहे. उदा. वेरुळ, अजिंठा, ताममहाल आणि इतर स्थापत्यावरुन त्याचे दर्शन घडते. र म्हणजे भारतात प्राचीन काळापासून ते मध्ययुगीन काळापर्यंत द्रविड, नागर, पल्लव व इतर शैलीतून विविध मंदिरांची निर्मिती करण्यात आली. मात्र अकराव्या ते तेराव्या शतकात महाराष्ट्रासह खान्देशात यादव कालखंडात 'हेमाद्री'(१) या स्थापत्य विशारदने जी मंदिरे बांधलीत त्यांना हेमाडपंथीय शैलीची मंदिरे असे म्हणतात.

यादव राजा महादेव तसेच रामंचद्रदेव यांच्या काळातील हेमाद्री अथवा हेमाडपंत हा मुख्य प्रधान, वैद्य, अर्थमंत्री आणि उत्कृष्ठ स्थापत्य विशारद होता. त्याने चुना, विटा सिमेंट यांचा वापर न करता केवळ दगडाचा वापर करुन मंदिर बांधण्याची कला, पद्धत शोधून काढली. म्हणून ही मंदिरे यादवकाळात हेमाडपंथीय मंदिरे म्हणून ओळखली जातात. परंतु त्याच्या पुर्वीची यादवकालीन मंदिरे ही हेमाडपंथीय म्हणून ओळखली जात नाही.(२) हे तेवढेच सत्य आहे. मात्र पश्चिम खानदेशात विशेषतः साक्री तालुक्यातील जी मोजकी हेमाडपंथीय मंदिरे आहेत. त्यात वडेल, बळसाने च्या समकालीन अथवा अगोदरचे असलेले खोरी जवळील जामदे गावालगत असलेले यादवकालीन जुनदेश्वर शिवमंदिर एक आहे. या जुनदेश्वर शिवमंदिराचे प्रत्यक्ष सर्वेक्षण करुन हा शोध निबंध तयार करण्याचा अल्पशा प्रयत्न लेला आहे.

❖ संशोधनाचा उद्देश :-

१) री परिसरातील हेमाडपंथीय मंदिराचा शोध घेऊन माहिती उजेडात आणणे.
२) जुनदेश्वर हेमाडपंथीय मंदिराच्या स्थापत्य स्वरुपाची कल्पना करुन देणे.
३) जुनदेश्वर शिवमंदिराच्या वैशीष्ट्यांचा अभ्यास करणे.

❖ संशोधन पद्धती :-

सदर संशोधनातील संशोधक प्रत्यक्ष मंदिराचे ऐतिहासीक सर्वेक्षण पद्धतीचा वापर करुन नोंदी घेणार असून इतर प्राथमिक व दुय्यम संदर्भ थ, झेटीअर, इंटरनेट, मुलाखत, इत्यादी पद्धतीचा वापर करुन प्रस्तुत शोध निबंध तयार केला जाणार आहे. या शोध निबंधात प्रारंभी जुनदेश्वर भौमितीक स्थान, जुनदेश्वर शिवमंदिराची निर्मिती बांधकाम स्वरुप आणि अनेक वैशीष्ट्यांचा अभ्यास करुन शेवटी निष्कर्ष काढला जाणार आहे.

❖ जुनदेश्वर शिवमंदिराचे भौगोलिक स्थान :-

धुळे जिल्ह्यातील साक्री तालुक्यात साक्री पासून २७ कि.मी. आणि धुळ्याहून ६५ किमी अंतरावर माळमाथा परिसरात २०.७२ अक्षांश आणि ७४.७२ रेखांश वृत्तावर खोरी (३) म्हणून गाव आहे. या गावाच्या उत्तरेला साधारणत: ३ कि.मी. अंतरावर जामदे (नविन वसलेले) गावाजवळ जुने असे जुनदेव या नावाने ओळखले जाणारे गाव आहे. हे 'जुनदेव' (४) हे मुळ गाव नाय नदीच्या काठावर वसलेले असून प्राचीन काळापासून प्रकाशा एवढेच महत्त्व (प्रति प्रकाशा) म्हणून धार्मिक दृष्ट्या जुनदेव तीर्थक्षेत्राला महत्व होते. कारण पूर्वी परिसरातील अंतविधी, अस्थिविसर्जनसाठी 'जुनदेव' येथील नाय (५) नदीकाठी लोक येत असत. असे खोरी येथील जेष्ठ मंडळी स्थानिक लोक सांगतात. आजही प्रकाशा बळसाणे, भामेर यांच्या जवळ मध्यभागी असलेले जुनदेव गाव असून येथील जुनदेश्वर शिवमंदिरा जवळच खानदेशातील प्रथम हेमाडपंथीय शैलीचे शिवमंदिर असून त्याच्या जवळच दुसर शिवमंदिर म्हणजे जुनदेश्वर शिवमंदिर होय. हे मंदिर अनेक दृष्ट्या महत्वपुर्ण आहे.

❖ जुनदेश्वर शिवमंदिराची निर्मिती :-

जुनदेव येथील यादवकालीन जुनदेश्वर शिवमंदिरात आज कोणत्याही प्रकारचा कोरीव शिलालेख, स्तंभलेख (६) नाही. तसेच इतर ठिकाणी सुद्धा माहिती उपलब्ध नाही. मात्र जुनदेव येथे एकूण दोन जवळ शिवमंदिरे आहेत. दोघांच्या बांधकामात फार मोठे साम्य असल्याचे प्रथम दर्शनी पाहिल्यावर समजते. त्यात जुनदेश्वर शिवमंदिर हे साधारणत: शके ११२८ (७) अथवा इ. स. १२३६ ते १२५० यादरम्यानच बांधले □ले असावे. याच काळात खोरी जवळील बळसाणे येथील तपेश्वर शिवमंदिर बांधले गेले. नक्षीकाम, ग□शमुर्ती, दारावरची नक्षी, इतर कोरीव शिल्प□ला इ. निरिक्षणातून जुनदेश्वर आणि बळसाणे येथील शिवमंदिरे समकालीन वाटतात.

❖ जुनदेश्वर मंदिराचे बांधकाम :-

पुर्वभिमुख असलेल्या जुनदेश्वर शिवमंदिराचे बांधकाम लाल, तांबडा, पांढज्या ठिपकीच्या वालुकामय (८) दगडात झाले असून सदर मंदिर हेमाडपंथीय (भुमिज) नगरशैलीचे यादवकालीन स्थापत्य कलेच्या दृष्टीने उत्कृष्ठ शिवमंदिर आहे. पदविन्यास, मुखमंडप, स्तंभरचना, प्रवेशद्वार, अंतराळ, शिखर, शिल्पकला, नक्षीकाम, बाह्यभाग, विरगळ इत्यादी विविध वैशीष्ट्ये या शिवमंदिराची आढळून येतात.

❖ मंदिराचा पद्विन्यास :-

पुर्वाभिमुख असलेल्या जुनदेश्वर शिवमंदिराचा पद्न्यास पूर्व-पश्चिम लांबी साधारणत: ४० फुट आणि दक्षिण उत्तर लांबी २५ फुट आहे. चौकोनी आकाराचे हे मंदिर असून जमीनीपासून ४ फुट उंचीच्या पायावर मंदिराची उभारणी करण्यात आली आहे.(९) आज अतिशय मोकळ्या परिसरात उंच आणि हवेशीर जागेत मंदिर उभे आहे.

❖ मुखमंडप आणि स्तंभरचना :-

जुनदेश्वर शिवमंदिराला चौकोनी असा छान मुखमंडप आहे. मुखमंडपात ३ पायज्या चढून मंदिरात प्रवेश करता येतो. हा मुखमंडप साधारणत: पूर्व-पश्चिम १५ फुट लांब आणि दक्षिण उत्तर १२ फुट रुंद असा आहे. या मुखमंडपाच्या दर्शनी भागात एकुण ३ स्तंभ असून मागील दोन स्तंभ अशा ५ स्तंभावर (१०) या मुखमंडपाची उभारणी करण्यात आली आहे. स्तंभाचे तळखडे चौकोनी, काही षटकोनी, आकाराचे असून ४ स्तंभाना कुंभीवर ठेऊन उभे केले आहे. मुख मंडपाच्या उजव्या व डाव्या कडील स्तंभाची उंची ८ फुट २ इंच इतकी आहे. तर रुंदी १|| फुट इतकी आहे. स्तंभाच्या वरती कोरीव नक्षीकाम केलेले असून एकुण ५ स्तंभानी सभामंडपाचे छत पेलून धरले आहे.

थोडक्यात चौरस तळखडा खांब त्यावर चौकोनी षटकोनी आणि अर्ध-वर्तुळाकृती घटक शिल्पपट्ट आणि त्यावर ४ कमळाच्या पाकळ्यासारखे शीर्षपट अशी एकंदरीत स्तंभाची रचना केलेली दिसून येते.(११) अशीच सभामंडप व स्तंभरचना मेथी, बळसाने येथील मंदिरातही आढळून येते.

❖ प्रवेशद्वार :-

या शिवमंदिराला अर्धे मंडप नंतर संपूर्ण दगडी प्रवेशद्वार आहे. त्याची उंची साधारणत: ६ फुट, २ इंच असून रुंदी ३ फुट इतकी आहे. प्रवेशद्वारावर त्रिकोणी, चौकोनी, पट्याचे नक्षीकाम असून, एका चौकोनात कळस, पाने, फुले कोरण्यात आली आहेत. पुष्पवली द्वारपट्टीवर मधोमध आहे. वरच्या द्वारपट्टीवर मध्यभागी उत्कृष्ठ गणेश शिल्प असून उजवी कडील पट्टीवर उत्कृष्ठ वेलबुट्टीचे नक्षीकाम केलेले आहे. प्रवेशद्वाराचे उमरठ (उंबरटा) हा एकच अखंड दगडाने (१२) बनलेला असून सिंहासारखा आकार त्यात दाखविण्यात आला आहे.

❖ अंतराळ :-

या मंदिराला चौकोनी आकाराचा अंतराळ असून अंतराळाचीच लांबी पूर्व-पश्चिम ८ फुट तर दक्षिण-उत्तर ६ फुट ५ इंच इतकी आहे. □र्भगृहाच्या पश्चिम भागात एक ३ फुट उंचीचे आणि दोन फुट रुंदीचे एक देवकोष्ठ आहे. या देवकोष्ठाच्या वरील भागात एक मूर्तीशिल्प असून

शेंदूर आणि तेलाच्या लेपामुळे ते ओळखणे अवघड असले तरी ते भवानी देवीचे असावे. मंदिराचे गर्भगृह हे अंतर्गत चारी भिंतीवर त्रिकोणी दगडाच्या आकाराचे बनले असून त्रिकोणी दगडी-चारही कोपज्याला लावलेली आहेत.(१३) हे एक वैशीष्ट्ये सांगता येईल. या गर्भगृहाच्या मध्यभागी एका दगडात घडविलेली एक उत्कृष्ठ शिवलिंग आहे. शिवलिंगाचे मुखलिंग, विग्रहलिंग, स्थाणुलिंग असे तीन प्रकार पडतात. मुखलिंग प्रकारात शिवलिंगावर मानव मुख कोरलेले असते. तर स्थानुलिंग प्रकारात कोणतेही मुख अथवा प्रतिमा नसते. तर लहानसा उंच अशा [illegible]ळगूळीत दगड (१४) शिवलिंगाच्या मध्यभागी असतो. त्याला स्थानुलिंग असे म्हणतात. जुनदेश्वर शिवमंदिर हे स्थानुलिंग प्रकारातील आहे. अशा प्रकारचे शिवलिंग खोरी जवळील वडेल, बळसाने आणि खानदेशातील इतर शिवमंदिरात पहायला मिळतात.

❖ शि[illegible]र :-

जुनदेश्वर शिवमंदिराचे आजही एक वैशीष्ट्ये म्हणजे त्याचे शिखर होय. जमिनीपासून साधारणपणे २६ फुट उंचीचे शिखर आहे. शिखराची रचना २ || x १|| फुटाच्या चौकोनी दगडाचे एकावर एक थर रचत ते उंच जाताना कळस गाठतात. आणि कळसावर कमळाच्या फुलासारखा एका दगडाने शिखराचा भाग बंद करण्यात आला आहे. या मंदिराचे शिखर एकूण ५ टप्प्यांनी बनलेले आहे. मंदिराचा जमिनीपासून थेट शिखरापर्यंतचा भाग हा चौकोनी (१५) असून अशा स्वरुपाची शिखर मंदिरे दुर्मीळ पहावयास मिळतात.

❖ मंदिराचा बाह्यभा[illegible] :-

या जुनदेश्वर शिवमंदिराचा उजव्या व डाव्या बाजूच्या बाह्यभागावर कोरीव नक्षीकाम केलेले आहे. अष्टकोनी, सुंदर रां[illegible]ळी सार[illegible] नक्षीकाम, एका चार इंचाच्या पट्टीवर केलेले असून एका ५x५ इंच आकाराच्या पट्टीवर ४ गणपती सारखे शिल्प कोरण्यात आले आहे. या मंदिराच्या बाह्य भागाच्या भिंती साधारणतः ८x६ आकाराच्या असून भिंतीवर खाली त्रिकोणी सारखी नक्षी आहे. सभामंडपाच्या वरचा भाग आज थोडा ढासळला असून शिखराच्या बाह्य भाग अजून बज्यापैकी टिकून आहे.

❖ शिल्प[illegible]ला :-

जुनदेश्वर मंदिराचे आणखी एक वैशीष्ट्ये म्हणजे या मंदिरातील शिल्पकला होय. या मंदिराजवळील उजव्या कडील शिवमंदिरात शिल्पकलेचा अभाव आहे. मात्र जुनदेश्वर मंदिराकडील या मंदिरात शिल्पकला आढळून येते. एक प्रगत शिल्पकलेचा नमुना काही अंशी या मंदिरात आढळून येतो.

१) [illegible]श शिल्प :-

या मंदिराच्या उंभरठा जवळील डाव्या बाजूला पुर्वभिमुख असलेले गणपती शिल्प (१६) आज उत्तम स्थितीत आहे. हे शिल्प एका अखंड दगडात कोरलेले असुन ते साधारणतः ३ फुट उंचीचे २ फुट ३ इंच रुंदीच्या दगडात कोरलेले असून या मुर्ती शिल्पातील गणपती बसलेल्या अवस्थेत असून गणपतीचे तोंड आणि पोट शिल्पात मोठे दाखविण्यात आले आहे. हात व पायांची स्थिती सुद्धा उत्तम आहे. मात्र शेंदूर आणि तेलाच्या लेपामुळे चेहज्यावरचे हावभाव ओळखणे जरा अवघड झाले आहे. या शिल्पा व्यतिरीक्त मंदिराच्या आडव्या द्वारपट्टीवर मध्यभागी कोरलेले आणखी एक उत्कृष्ठ छोटे गणेश शिल्प आहे.

२) -ंदीशिल्प :-

या मंदिराच्या प्रवेशद्वारासमोर असलेले नंदी शिल्प उत्तम नमुना आहे. हे नंदी शिल्प (१७) ३|| फुट उंच आणि २|| फुट रुंद अशा अखंड दगडात कोरलेले असून त्याच्या गळ्यात घुंगरुमाळ, कंठमाळा, अंगावर झालर, तोंडाला मोरकी (कासरा) असून शिंग छोटे, छोटे आहेत. आज या नंदी शिल्पाचे मुख आणि उजवा पाय तुटलेला आहे. अशाच प्रकारचे नंदी शिल्प वडेल या ठिकाणी पहायला मिळतात.

३) -[illegible]ाम :-

या मंदिराच्या दरवाज्यावर तर सुंदर नक्षी शिल्पकला आहेच. मात्र दरवाज्याच्या उपसभामंडपाच्या पट्टीवर सुंदर वेलबुट्टीची नक्षीकला आहे. काही ठिकाणी शंकुसारखी, बदामी इ. प्रकारची नक्षी, शिल्पकला या मंदिरात पहायला मिळते. थोडक्यात चारही बाजूंनी कोरीव नक्षीकलेसाठी जुनदेश्वर शिवमंदिर प्रसिद्ध आहे.

४) इतर शिल्पे :-

या मंदिर परिसरात शिवलिंगे, नंदीशिल्प ही आढळून येतात. ते सधः नाय नदीच्या पायथ्याशी असून त्यांचे जतन व संवर्धन करणे [illegible]रजेचे आहे. या व्यतिरीक्त जुनदेश्वर शिवमंदिराच्या पायाजवळ पुर्वेकडे तोंड करुन एका अखंड ४ फुट दगडात २ वाघासारखे दिसणारे शिल्प [illegible]ोरलेले असून या शिल्पात चेहरा, डोळे व पाय निरीक्षण केल्यावर उभेऊभ मंडप दिसून येतात.

❖ -िष[illegible]र्ष :-

अशा वरील प्रकारे जुनदेश्वर शिवमंदिरातील अनेक वैशीष्ट्ये स्वरुप ऐतिहासीक दृष्ट्या तपासल्यानंतर प्रथम असा निष्कर्ष निघतो [illegible]ी, जुनदेव या ठिकाणी एकूण दोन शिवमंदिरे जवळ-जवळ असून त्यात जुन खानदेशातील प्रथम हेमाडपंथीय शिवमंदिर हे सर्व दृष्टीने अग्रगत असून त्या दृष्टीने जुनदेश्वर शिवमंदिर हे कला, स्थापत्य, शिल्पकला, अंतराळ सभामंडप इत्यादी सर्व दृष्ट्या प्रगत आहे. वडेल व बळसाने

येथील शिवमंदिराच्या समकालीन हे मंदिर असावे. असे परीसर व बांधणी शिल्प नक्षीकाम इ. घटनावरुन सांगता येईल. जुनदेव शिवमंदिर हे यादवकाळातच बांधले गेले असावे.हे मंदिराच्या अनेक माहिती आणि वैशिष्ट्यांवरुन सांगता येते. वर्षानुवर्ष इतिहासाचे अभ्यासक पुरातत्वज्ञ पासून दूर राहिलेले हे एक उत्कृष्ठ शिवमंदिर आहे सभामंडप व शिखरांचा भाग आज जरी थोडा ढासळत असला तरी चांगल्या स्थितीत हे मंदिर असून त्याचे जतन संवर्धन करणे गरजेचे आहे.

❖ संदर्भसूची व तळटिपा :-

१) डॉ. जगताप पी. डी. (संपादक) खानदेश इतिहास - ज.जि.म.वि.प्र.सं., जळगाव वर्ष १९९७, पृ. १३५
२) Dr. Bapu G Gholap Printing Area International maltiproposal Research Journal Vol १ Jan २०१६ P. ११५
३) www.indiamap.com, Dhule, Khori
४) टिप :- □ारी (ता. साक्री) येथील ग्रामस्थांच्या परंपरागत चालत आलेल्या आख्यायिकेच्या बोलीभाषेतून नोंद तसेच जुनदेव हे एक जूने असे □ावाचे नाव आहे.
५) टिप :- नाय स्थानिक भाषेतील नदीला दिलेले नाव आहे. तिला नाईल असेही काही लोक म्हणतात. स्थानिक लोकांच्या मुलाखतीनुसार नाईल नदीची महत्वुपर्ण धार्मिकदृष्ट्या -नोंद.
६) प्रत्यक्ष सर्वेक्षण १४ नोव्हेंबर २०१५
७) Heny couses Medieval Temples of the Dakkhan, PP २८
८) प्रत्यक्ष सर्वेक्षण १५ नोव्हेंबर २०१५
९) ि□त्ता
१०) ि□त्ता
११) ि□त्ता
१२) ि□त्ता
१३) प्रत्यक्ष सर्वेक्षण १६ नोव्हे २०१५
१४) फडतरे भूषण (सवंत) भारतीय इतिहास आणि संस्कृती, मुंबई, २००९, पृ. १९
१५) प्रत्यक्ष सर्वेक्षण उपरोक्त
१६) ि□त्ता
१७) ि□त्ता
१८) ि□त्ता

सतीश मधुकर बोरसे
प्राध्यापक , इतिहास विभाग, कै. आण्णासो. पी. एस. वाडीले कला महाविद्यालय थाळनेर, ता. शिरपूर जि. धुळे.